

Dominika Gwarda
absolwentka Instytutu Historii Sztuki
Uniwersytetu Łódzkiego
DOI 10.18778/2084-851X.08.05

Cmentarz ewangelicko- -augsburski w Pabianicach – dzieje i analiza wartości artystycznych

Streszczenie. Cmentarz ewangelicko-augsburski powstał w początkach istnienia parafii w Pabianicach. Luteranie zapoczątkowali przemysł tekstylny w mieście i przyczynili się do jego rozwoju, a cmentarz stał się miejscem wiecznego spoczynku najbogatszych mieszkańców miasta. Ich społeczny status i sukces finansowy są widoczne również na cmentarzu – ich nagrobki zostały wykonane przez najlepsze firmy kamieniarskie i uznanych artystów, takich jak choćby Johannes Schilling – profesor drezdeńskiej Akademii Sztuk Pięknych, który jest twórcą figury Chrystusa na nagrobku rodziny Krusche. Większość realizacji pochodzi z lokalnych zakładów, a większość sygnatur na nagrobkach wskazuje na firmy z Łodzi – zakład Antoniego Urbanowskiego i firmę Fiebiger & Frantz, dlatego też na cmentarzu przy ulicy Ogrodowej w Łodzi możemy odnaleźć bliźniacze nagrobki. Na pabianickim cmentarzu znajdziemy realizacje najpopularniejszych stylów i tematów w sztuce sepulkralnej XIX i XX wieku, a także różne typy nagrobków – stele, cippusy, złamane kolumny, obeliski, nagrobki w typie aedicularnym i najpopularniejsze w tym zestawieniu – proste lub stylizowane krzyże. Mimo że często produkowane w wielu egzemplarzach, nadal pozostają cennym świadectwem epoki i wyrazem kunsztu rzeźbiarskiego ich twórców.

Słowa kluczowe: cmentarz, luteranie, ewangelicko-augsburski, Pabianice, Krusche, Ender, Kindler

Dzieje

Pierwsi ewangelicy przybyli w okolice Pabianic po 1793 roku. W wyniku drugiego rozbioru tereny te znalazły się pod panowaniem pruskim i wówczas fala imigrantów osiedliła się w pobliskich wsiach¹. Kolejni koloniści pojawili

---

¹ BARUCH 1903, s. 19–46.

się w okolicach Pabianic na przełomie wieków XVIII i XIX². Większość przybyszów była wyznania luterńskiego (ewangelicko-augsburskiego)³. Pierwszy ślad obecności ewangelików w samych Pabianicach pochodzi z sierpnia 1820 roku – według powstałego wtedy spisu właścicielami trzynastu domów w mieście były osoby tego wyznania. W 1840 roku spośród 188 pabianickich tkaczy 72 było luteranami, a w połowie XIX wieku stanowili oni już ponad jedną trzecią ogółu mieszkańców.

Parafię ewangelicko-augsburską w Pabianicach erygowano 27 września 1818 roku⁴. Przypuszcza się, że przed powstaniem cmentarza przy ul. Ewangelickiej wierni byli chowani na cmentarzu katolickim lub na sąsiednich cmentarzach wiejskich⁵. Pod koniec XIX wieku na pochówki ewangelików został przeznaczony cmentarz obok kościoła Świętego Krzyża. Część osób wybierała jednak na miejsce wiecznego spoczynku ogród dworski. W tym czasie społeczność ewangelicka nie miała jeszcze swojego pastora – z tego powodu zdarzało się, że pogrzeby odprawiał ksiądz katolicki albo nawet członek rodziny zmarłego⁶. Nie ma pewności co do daty założenia cmentarza ewangelickiego. Najbardziej prawdopodobną jest rok 1818, wiążący się z założeniem gminy. Inna data może być rok 1823, kiedy przeprowadzono regulację miasta.

Cmentarz ma obecnie powierzchnię 2,74 ha, pierwotnie był znacznie mniejszy. W wyniku epidemii cholery obszar został powiększony w 1852 roku. Po raz drugi poszerzono go dwa lata później, kiedy to proboszcz parafii katolickiej św. Mateusza zdecydował się odsprzedać parafii ewangelickiej 900 łokci ziemi za 98 rubli. Do transakcji co prawda nie doszło z powodu sprzeciwu rządu gubernialnego warszawskiego, ale teren został oddany w wieczystą dzierżawę z czynszem rocznym wysokości 3 rubli i 60 kopiejek. W 1865 roku cmentarz powiększono jeszcze o 0,27 ha, a w 1890 roku o morgę ziemi (morga jest równa 56 a). Zapłacono za nią 1200 rubli, koszty zostały pokryte przez anonimowego parafianina.

W 1891 roku wzniesiono mur okalający cmentarz. Wykonanie go kosztowało 1800 rubli, a część kosztów pokryli pabianiccy fabrykanci: Gottlieb Grunwald, Erdman Priebe oraz Gottlieb Krusche z synami. Otrzymali za to prawo posiadania dziedzicznych, rodzinnych placów na cmentarzu. Na zewnętrznej stronie muru znajdowały się białe marmurowe tablice z napisami po niemiecku „skąd” i „dokąd”, a w środku: *Błogosławieni są odtąd umarli, którzy w Panu umierają. Zaprawdę, mówi Duch, odpoczną po pracach swoich, uczynki ich bowiem idą za nimi* (Ks. Obj. 14, 13). Nie przetrwały one do dnia dzisiejszego, musiały zostać usunięte po 1945 roku.

---

² KIRSCH 2012, s. 12.

³ BADZIAK/CHYLAK/ŁAPA 2014, s. 301.

⁴ WOŹNIAK 1995, s. 63–66.

⁵ HECKERT 2011, s. 176.

⁶ DOPART 2008, s. 28.

Na wewnętrznej stronie bramy zachował się jedynie fragment pieśni pogrzebowej: *Wo findet die Seele... – Gdzie duszy ojczyzna, jej pokój, jej raj? Nie, nie tu tylko mrok. Ku światła krainie ślę tęskny mój wzrok*⁷.

W okresie II wojny światowej związki religijne nie miały prawa posiadać własności wykraczających poza przestrzeń kultu, takich jak budynki, domy, pola czy cmentarze. Zgodnie z rozporządzeniem Namiestnika Kraju Warty, do którego zostały włączone Pabianice, Arthura Greisera, z 3 października 1941 roku, o cmentarzach na obszarze Reichsgau Wartheland (dokument rozporządzenia z 21.10.1941, nr 35, s. 539), wszelkie posiadłości kościelne przeznaczone do celów pogrzebowych miały być natychmiast zawłaszczone przez państwo bez jakiegokolwiek odszkodowania. Przeciwno tym zarządzeniom 25 listopada 1941 oraz 1 grudnia 1941 roku wniosły sprzeciw łódzkie władze Kościoła luterańskiego.

W dniu 6 stycznia 1942 roku konsystorz został powiadomiony, że wywłaszczenie będzie obejmowało Pabianice, Łask i Rudę Pabianicką. Parafie kategorycznie sprzeciwiły się takiemu rozwiązaniu. Dodatkowo przewidywano, że cmentarz będzie pełny za trzy lata, dlatego wnioskowano do zarządu miejskiego o zaplanowanie budowy kolejnego. W dniu 21 lutego 1942 roku minister spraw wewnętrznych Rzeszy napisał do Ewangelickiej Rady Kościelnej w Berlinie: „Wasze podanie nie stanowi dla mnie powodu do zmiany obowiązujących przepisów dotyczących cmentarzy w Okręgu Rzeszy Kraju Warty z 3.10.1941”⁸.

Ani protesty, ani podania i wnioski nie zdołały pomóc, ponieważ działania administracyjne Greisera spotkały się z entuzjazmem i aprobatą Hitlera. Warto zauważyć, że rozporządzenie z 3.10.1941, §§ 1 i 2, to także zastosowanie *Nationalprinzip* (zasady narodowości) względem cmentarzy. Prowadziło to do trwałych podziałów: cmentarz ewangelicki w Pabianicach stał się cmentarzem dla Niemców, cmentarz katolicki zaś dla Polaków. Jednak do końca 1945 roku na cmentarzu ewangelickim byli też chowani niemieccy katolicy i inni wierzący⁹. Po wojnie cmentarz wrócił w posiadanie parafii, ale pomniki były częściowo zdewastowane. Grobowce rodzin Ender i Kindler zostały otwarte. Później na powrót zamurowano wejście do krypty Kindlerów, a kryptę Enderów przykryto płytą. Dewastacja po II wojnie światowej zapoczątkowała proces niszczenia cmentarza.

Po tym jak pastor Mieczysław Ciešlar objął w 1976 roku urząd w parafii ewangelickiej w Pabianicach, zawarł on umowę, że innowiercy również będą mogli spocząć na cmentarzu ewangelickim. Prawdopodobnie podjęto taką decyzję ze względów finansowych i praktycznych. Odtąd miejsca pochówku były wykupywane przez

⁷ HECKERT 2011, s. 177.

⁸ HECKERT 2011, s. 178.

⁹ HECKERT 2011, s. 178–180.

wszystkich pabianiczan bez względu na religię i światopogląd. Ze sprzedaży miejsc parafia czerpała zyski, które pomogły utrzymywać cmentarz we właściwym stanie, co było rzeczą kosztowną¹⁰.

W dniu 27 stycznia 1973 roku odsprzedano część cmentarza liczącą 0,46 ha, która biegła za linią ogrodzenia w kierunku ulicy Żabiej, prałatowi Stanisławowi Świerczce na rzecz parafii katolickiej w Pabianicach. Powierzchnia cmentarza wyniosła wówczas 3,26 ha. 22 kwietnia 1984 roku ewangelicka parafia zlikwidowała przejście do cmentarza katolickiego, które znajdowało się w zachodniej jego części. Trzy lata później przywrócono przejście łączące oba cmentarze (część płotu została usunięta)¹¹.

Podczas służby pastora Mieczysława Cieślara, w latach 1976–1996, na cmentarzu poprowadzono wodociąg. Następnie w czerwcu 2003 roku główna aleja, znajdująca się naprzeciwko bramy, została wybrukowana. Łączne koszty pracy i materiału wyniosły ok. 50 000 złotych. Dokonano również renowacji zabytkowych nagrobków rodziny Enderów (2003) i Krusche (2005). Na cmentarzu ewangelickim znajduje się obecnie ok. 2000 grobów – obok siebie spoczywają zarówno ewangelicy, jak i innowiercy¹².

Wartości artystyczne cmentarza

Cmentarz pabianicki należy do parkowych założeń typu Père-Lachaise – nagrobki są rozmieszczone przy alejach obsadzonych drzewostanem. Mimo mniejszej skali niż w przypadku wielkich nekropolii (jak choćby łódzki Stary Cmentarz przy ul. Ogrodowej) jest on cennym świadectwem epoki i ciekawym zbiorem sztuki sepulkralnej. Znajdują się tutaj nagrobki w formie aediculi, cippusów, obelisków i nagrobki figuralne.

Najefektniejszymi dziełami są grobowce rodzinne. Najczęściej są to nagrobki w typie aediculi o układzie trzyczęściowym. Wyższą, płytką aediculę, flankują tablice epitafijne. Teren przed tablicami epitafijnymi jest najczęściej ogrodzony niskim murkiem. Nagrobek tego typu – Gustava Hermana i Ottilii Krusche – znajduje się tuż przy wejściu na cmentarz, na obszernej kwaterze rodziny Krusche¹³. Składa się ona z sześciu nagrobków. Głównym jest nagrobek w typie aediculi. Jego centrum stanowi figura Chrystusa Nauczającego (Pouczonego) z białego marmuru – będąca odmianą wzorca spopularyzowanego przez znane dzieło Bertela Thorvaldsena

---

¹⁰ Sama opieka nad drzewami kosztowała parafię ewangelicką ok. 20 000 zł rocznie – „Weg und Ziel” / „Droga i Cel”, nr 6, czerwiec 2009, s. 6.

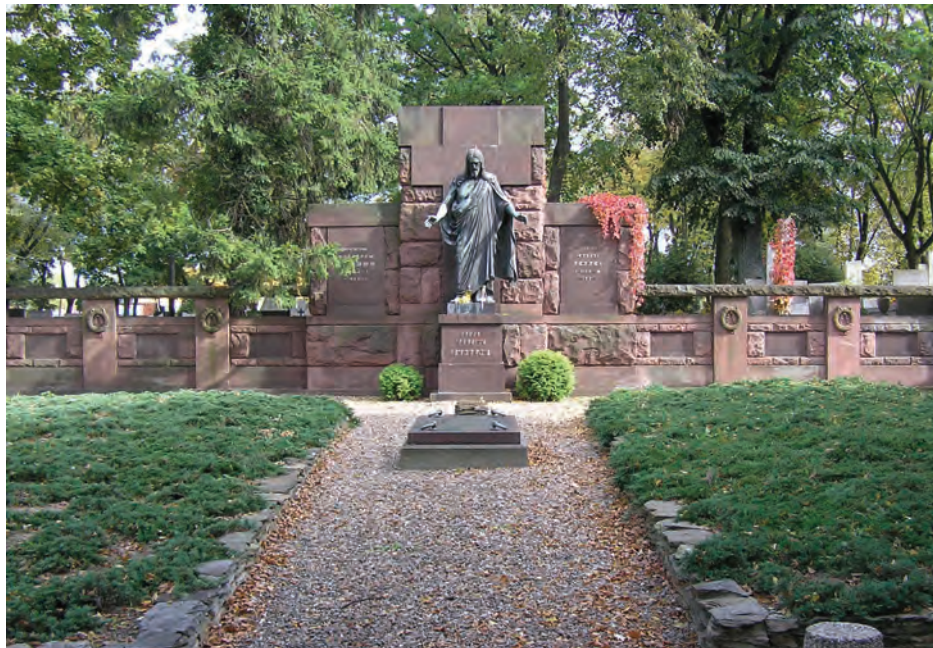
¹¹ HECKERT 2011, s. 182.

¹² HECKERT 2011, s. 180–181.

¹³ W 2005 r. groby rodziny Krusche zostały otoczone kutym ogrodzeniem. Na grobie Feliksa Kruschego wzniesiono nowy pomnik (po 1945 r. grób ten, jak wiele innych, został zniszczony).

1. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Grobowiec Gustawa Herrmanna i Ottilii Krusche.
Fot. D. Gwarda

2. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Grobowiec rodziny Enderów. Fot. K. Stefański

z kopenhaskiej katedry Najświętszej Marii Panny¹⁴. Figury o podobnym układzie znajdują się jeszcze na kilku nagrobkach omawianego cmentarza, ale rzeźba z nagrobka Krusche wyróżnia się kunsztem wykonania. Jej autorem jest Johannes Schilling, artysta wykształcony w drezdeńskiej Akademii Sztuk Pięknych, uczeń Karla Gottlieba Peschela i Ernsta Rietschela. Pracował dla Ernsta Juliusa Hähnela, warsztat doskonalił w Berlinie i Rzymie, a w późniejszym czasie został profesorem drezdeńskiej akademii¹⁵.

Kolejnym nagrobkiem w opisywanym powyżej typie trzyczęściowej aediculi jest grobowiec rodziny Enderów, najefektowniejszy na pabianickiej nekropolii, wykonany z piaskowca i granitu w kolorze czerwonym. W centrum rozległej kompozycji, na tle granitowego krzyża, znajduje się posąg Chrystusa Miłosiernego – bezpośrednio odwzorowujący wspomniane powyżej dzieło Thorvaldsena – odlany z brązu w Pabianickiej Szkole Rzemiosł. Część kamienna monumentu jest dziełem zakładu Antoniego Urbanowskiego, najbardziej znanego łódzkiego przedsiębiorstwa specjalizującego się w produkcji nagrobków¹⁶. W 2003 roku odrestaurowana została krypta rodziny Ender, a na pomniku umieszczono nowe inskrypcje (wcześniejsze zostały skute).

---

¹⁴ KOTULA/KRAKOWSKI 1980, s. 26; DOMINIKOWSKI 2004, s. 97–104.

¹⁵ www.schilling-association.org/index.php/joh-schilling-en.html [dostęp: 20.11.2018]; www.museum-mittweida.de/johannes-schilling-haus/ [dostęp: 20.11.2018].

¹⁶ Antoni Urbanowski uczył się rzeźby i sztukatorstwa w atelier Karola Martiniego w Warszawie. W Łodzi zamieszkał w 1874 r. i założył warsztat sztukatorsko-kamieniarski. Początkowo mieścił się on przy ulicy Konstancyńskiej, a następnie przy ulicy Cmentarnej. Był to pierwszy w Łodzi zakład specjalizujący się w produkcji nagrobków. Przedsiębiorstwo rozwijało się przez lata – nowe budynki zajmowały tereny pod adresem ul. Cmentarna 8/10/12. Firma poszerzyła zakres swojej działalności i zajmowała się również wyrobem elementów wyposażenia wnętrz. W 1899 r. Antoni Urbanowski nabył działkę w Wąchocku, a w 1905 uruchomił kopalnię czerwonego piaskowca, by zapewnić ciągle rozwijającej się firmie własne źródło surowca. Jako jeden z pierwszych w Królestwie Polskim zainwestował w mechaniczną obróbkę kamienia. Po śmierci Antoniego Urbanowskiego przedsiębiorstwo przejął jego syn, Józef. Ukończył on najpierw Wyższą Szkołę Rzemieślniczą w Łodzi, a następnie studiował rzeźbę w drezdeńskiej Akademii für Kunst und Gewerbe. Uczył się też w pracowni Wilhelma von Rümanna w Akademii Sztuk Pięknych w Monachium, a także przez krótki okres w Rzymie – pobyt tam przerwała choroba ojca i konieczność przejęcia jego obowiązków. Rodzinne przedsiębiorstwo zatrudniało wówczas ok. 60 pracowników. Firma współpracowała także z kilkoma rzeźbiarzami, w tym z Wacławem Konopką (w latach 1900–1918) i Anastazym Lepłą (w latach 1895–1900). Wraz z początkiem I wojny światowej nastąpił trudny czas dla firmy Urbanowskich. Problemy z zamówieniami zmusiły Józefa Urbanowskiego do brania pożyczek. Około roku 1928 r. firma straciła płynność finansową. W 1936 r. przedsiębiorstwo znalazło się pod zarządem Państwowego Banku Rolnego, w którym miało kredyt hipoteczny. W 1938 r. zostało przejęte i zlikwidowane.

Na pabianickim cmentarzu przez zakład Urbanowskiego zostały wykonane następujące nagrobki: pomnik rodziny Arthura Fuldego, pomnik Oskara i Stefanii Kindlerów, nagrobek rodziny Keil, pomnik rodziny Karola Endera z posągami Chrystusa Miłosiernego inspirowanym dziełem B. Thorvaldsena – zob. STEFAŃSKI 2000, s. 47–62; DOMINIKOWSKI, s. 97–104; *Przedsiębiorstwo*, 2013, s. 23–53.

3. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Posąg Chrystusa Miłosiernego na grobowcu rodziny Enderów. Fot. K. Stefański

Dziełem zakładu Antoniego Urbanowskiego jest również grobowiec rodziny Fulde. Jego główną część stanowi aedicula zakończona półkolistym frontonem dźwiganym przez czarne kolumny. Posąg znajdujący się w płycinie przedstawia młodą kobietę z pochyloną w zadumie głową, ze splecionymi dłońmi. Sposób ukazania postaci nawiązuje do rzeźby antycznej poprzez styl szaty, uczesania i pozę

4. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Grobowiec Gustava rodziny Fulde.
 Fot. D. Gwarda

– lekkie cofnięcie lewej nogi w kontrapoście. We wrześniu 1983 roku złodzieje za pomocą łomu oderwali posąg od cokołu. Kradzież udaremniono, a pomnik odrestaurowano¹⁷.

Innymi przykładami wyżej wspomnianej trzyczęściowej, aedicularnej kompozycji nagrobka jest grobowiec rodziny Przybylskich, z ciekawym schodkowym ornamentem, oraz nagrobek Louise Kindler, gdzie kompozycję zamykają słupy z wyrzeźbionymi pochodniami skierowanymi płomieniem w dół – symbolizujące zgasłe życie, ciemność i śmierć. Na uwagę zasługuje też grób rodzinny Augusta Flatha, o modernistycznej stylistyce, z surowymi formami zaczerpniętymi z antyku. Układ kompozycyjny jest co prawda trzyosiowy, ale żadna z części nie dominuje wielkością. Wydzielone są one jedynie żłobkowanymi pilastrami o schodkowych cokołach, podtrzymującymi belkę zakończoną ślimacznicami z napisem: „Familie August Platz”, zwieńczoną krzyżem. Teren wokół nagrobka otoczony jest widocznym fundamentem, być może po zdemontowanym ogrodzeniu. Jest sygnowany: „O. Gross”¹⁸. Pojawiają się też nowe pomniki naśladowujące ten specyficzny typ trzyczęściowych

¹⁷ HECKERT 2011, s. 179.

¹⁸ Brak bliższych informacji o tej postaci. Jego autorstwa są nagrobki rodziny Adolfa Langnera i Ludwika Steinkego, a także prawdopodobnie nagrobek Augusta i Teofila Schlabsa, obecnie Żeligowskich (na co wskazywałyby podobne rozwiązania stylowe). Na pabianickim cmentarzu znajdują się nagrobki osób o nazwisku Gross, co pozwala na postawienie tezy, że mógł to być twórca miejscowy.

5. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Grobowiec rodziny Kindlerów.
Fot. K. Stefański

aedicularnych nagrobków. Jednym z nich jest grobowiec rodziny Kruczkowskich. Jego centrum stanowi rzeźba kobiety w habicie zakonnym przypominającym strój wizytek¹⁹.

Do najciekawszych obiektów na pabianickim cmentarzu należy grobowiec rodziny Kindlerów, przykuwający uwagę swoim ukształtowaniem. Znajduje się na lekkim podwyższeniu-pagórku, a jego centrum stanowi nagrobek Oskara Kindlera i Stefanii Kindler, w kształcie sarkofagu z jasnego piaskowca²⁰. Z tego samego

¹⁹ Inne nagrobki w typie aediculi mają prostą, surową formę pojedynczej płytkiej aediculi na postumencie. Taki jest nagrobek Rudolfa Westenbergera. Proste, ale zwielokrotnione pilastry flankują tablicę epitafijną i podtrzymują belkowanie. Z kolei grób rodzinny Adolfa Langnera to nagrobek w stylu modernistycznym o detalach nawiązujących do antyku. Nad epitafium pojawia się meandrowy ornament. Płyta epitafijna flankowana jest przez dwa żłobkowane pilastry na schodkowej bazie, krawędzie frontonu również mają schodkową formę. Mogiła jest otoczona niskim murkiem z przęsłami o prostych tralkach. Na jednym ze słupów ogrodzenia znajduje się sygnatura „O. Gross”. Grób rodziny Augusta i Teofila Schlabsa, obecnie Żeligowskich, wykorzystuje podobne rozwiązania, jak grób rodziny Adolfa Langnera. Płyte epitafijną flankują dwie pary pilastrów, zewnętrzna para jest identyczna, jak w nagrobku A. Langnera. Pilastry podtrzymują fronton złożony z trzech ułożonych schodkowo belek.

²⁰ Oskar Kindler urodził się w 1856 r. w Pabianicach. Ukończył gimnazjum filologiczne w Łodzi i Politechnikę Ryską, uzyskując tytuł inżyniera. Ożenił się ze Stefanią Władysławą Werner. Od 1878 r. był dyrektorem w rodzinnej firmie, od 1896 r. zaś członkiem Komitetu Handlu i Przemysłu w Łodzi. Był jednym z założycieli Banku Kupieckiego w Łodzi, Sekcji Przemysłu Włókienniczego przy Łódzkim Oddziale Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu oraz sieci tramwajowej między Pabianicami a Łodzią i Zgierzem. Z jego inicjatywy powstał szpital przy ul. Bocznej, biblioteka

6. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Nagrobek Theodora i Emilie (Amalie?) Krusche. Fot. D. Gwarda

surowca wykonana jest ściana z krzyżem, podtrzymująca jeden ze stoków pagórka, oraz flankujące ją schody, prowadzące na podwyższenie. Górna część tej ściany jest jednocześnie oparciem kamiennej ławki. Na pagórku znajduje się także płyta Ludwika i Zofii Kindlerów oraz płyta osoby o nazwisku Anders.

Poza obrębem opisaną powyżej kwaterę rodziny Krusche znajdują się trzy inne nagrobki należące do tej rodziny w formie neorenesansowych cippusów – jedyne tego typu na pabianickim cmentarzu. Cippus jest charakterystyczny dla klasycystyczno-biedermeierowskiego nurtu sztuki sepulkralnej. Pierwszy z nich to nagrobek Louisa i Marie Krusche. Jego czworoboczna podstawa zdobiona jest kimationem i fryzem z motywem palmety. Nagrobek Theodora i Emilie/Amalie Krusche różni się od poprzedniego motywem zwieńczenia, zdwojone woluty

---

dla robotników i mieszkańców Pabianic i dwuklasowa szkoła elementarna. Zmarł w Warszawie w 1918 r., gdzie był przedstawicielem kół gospodarczych jako członek Rady Stanu w Warszawie; zob. ADAMEK 1997, s. 14–20.

7. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Nagrobek Beniamina Krusche. Fot. D. Gwarda

tworzą rodzaj przyczółków. Z kolei nagrobek rodziny Stenzel to cippus z ozdobnymi akroteriami w kształcie palmety na rogach. Na tablicy epitafijnej w ostrołukowej ramce znajduje się cytat: *Jesus spricht: ich bin die Auferstehung und das Leben. Wer an mich glaubt, der wird leben ob er gleich stürbe. Ev. Joh. 11. 25*²¹.

W kwaterze tej usytuowane są dwie piękne neogotyckie stele z białego marmuru. Pierwsza z nich, nagrobek Johannya Eleonory Krusche, została odrestaurowana w 2010 roku. Płyta epitafijna jest ujęta w ramkę, zakończoną oślim łukiem wypełnionym maswerkim, kompozycję zamyka pinakiel z profilowanym krzyżem. Płytę flankują dwie kolumny z korynckimi głowicami zakończone pinaklami, które zdobione są kwiatonami i zabkami. Napis na nagrobku głosi: *Christus ist mein Leben und Sterben ist mein Gewinn*²². Nagrobek Beniamina Kruschego ma podobną formę

²¹ *Rzekł jej Jezus: Jam jest zmartwychwstanie i życie; kto we mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie* – Ewangelia św. Jana 11.25, *Pismo Święte*, 1962.

²² *Chrystus jest moim życiem i śmierć jest moim zwycięstwem* (tłum. autorki).

do opisywanego powyżej, różni się jednak zdobieniami²³. Na postumencie wyryty jest tekst: [...] *und warten auf die selige Hoffnung und Erscheinung der Herrlichkeit des großen Gottes und unsers Heilandes, Jesu Christi. Tit 2.13*²⁴. Płyцина postumentu jest flankowana przez dwa pilastry z daszkami. Wyżej znajduje się epitafium ujęte w półkuliście zakończoną ramkę z kolumn i stylizowanych liści, z wplecionym motywem makówek – symboli snu. Nad nimi pas roślinnego ornamentu tworzy ostrołuk z kwiatonem w płycinie. Wyżej znajduje się jeszcze pas zdobień z liści przypominających kształtem klonowe. Gzyms, wygięty w kształt oślego łuku, zdobią stylizowane detale roślinne, a nad nim znajduje się dach o schodkowym układzie. Całość wieńczy trzy pinakle i fantazyjny krzyż trójlistny. Nagrobki, mimo znaczących różnic w detalach, są do siebie podobne stylistycznie i pod względem kompozycji. Identyczną formę mają nagrobki Johanna Hardta i Jana Jarzębowskiego z cmentarza Starego przy ulicy Ogrodowej w Łodzi²⁵.

Kolejną piękną neogotycką stelą, znajdującą się już poza parcelą rodziny Krusche, jest nagrobek Anny Haliny Krusche. Wykonany został z białego żyłkowanego marmuru. Epitafium znajduje się w ramce zakończonej ostrołukiem, flankują je wbudowane w płycinę kolumny. Boki ostrołuku i podstawa krzyża ozdobione są fantazyjnym roślinnym detalem. Między blankami wyrzeźbiony jest pęk makówek.

Powracając w obręb kwatery rodziny Kruche, należy jeszcze zwrócić uwagę na pomnik Racheli, Johany Frederike i Johanna Gotfrieda Kruschego, o nietypowym kształcie. Ma on formę sześciobocznej „kapliczki” z trzonem, na którego bokach znajdują się ostrołucznie zamknięte tablice epitafijne. Otaczają go półkoliste arkady wsparte na sześciu kolumnach, stojących na płycie cokołowej. Arkady wspierają profilowany gzyms i zdwojony daszek. Kompozycję wieńczy wyniosły krzyż. Renowacji monumentu dokonano w 2011 roku. Odtworzono wówczas kolumnienki, które wcześniej zostały zniszczone.

W obrębie cmentarza znajduje się też kilka obelisków. Forma ta wywodzi się z architektury egipskiej, gdzie była znakiem słońca, a w architekturze chrześcijańskiej symbolicznie powiązana jest z pojęciami trwałości i nieśmiertelności. Obeliski

---

²³ Benjamin Krusche urodził się w 1807 r. w Reichenau (obecnie Bogatynia). W 1850 r. sprowadził pierwszą maszynę parową i postawił krosna mechaniczne. W 1865 r. wybudował kantor główny firmy (obecnie ul. Zamkowa 3). Uczestniczył w wielu wystawach przemysłowych. W 1857 r. otrzymał w Warszawie srebrny medal za tkaniny wełniane, bawełniane i mieszane z jedwabiem, gładkie i drukowane. W St. Petersburgu zdobył medal srebrny (1861). W Moskwie został nagrodzony medalem złotym za tkaniny wełniane i półwełniane (1865). W 1867 r. odebrał w Paryżu list pochwalny, w 1807 r. w St. Petersburgu – medal srebrny i w 1873 r. w Wiedniu – medal brązowy. Dzieci Beniamina Kruschego z pierwszego małżeństwa z Joanną Eleonorą Leupolt to m.in. Beniamin (ur. 1832), Herman (ur. 1839) i Maria Augusta (ur. 1837). Rodzina należała do zboru braci morawskich; ADAMEK 1997, s. 3–7.

²⁴ [...] *oczekując spełnienia się błogosławionej nadziei i przyjścia chwały wielkiego Boga i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa*, List św. Pawła do Tytusa, 2.13, *Pismo Święte*, 1962.

²⁵ DOMINIKOWSKI 2004, s. 184.

8. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach
Nagrobek członków rodziny Krusche. Fot. D. Gwarda

należą stylistycznie do nurtu sztuki klasycystycznej²⁶. Obelisk stojący w kwaterze rodziny Krusche ma zatarte już epitafium, niepozwalające na dokładniejszą identyfikację zmarłej osoby. Ma prostą formę o czworokątnym przekroju, urozmaiconą podziałem na kondygnacje, a jego podstawa zakończona jest zgeometryzowaną, surową dekoracją. Z kolei obelisk Augusta i Emilie Prodohl z czarnego granitu, o przysadzistych proporcjach, ustawiony jest na postumencie z piaskowca. Nad epitafium znajduje się miejsce z widocznym ubytkiem – według karty zabytku było tam zniszczone alabastrowe tondo. Na podstawie obelisku widnieje napis: *Herr Gott, du bist unsere Zuflucht für und für*²⁷.

Kolejny z obelisków, należący do Augusta Langnera i Anny Kirchof, wykonany został z czarnego granitu. Również ma prostą czworoboczną formę. Na dolnej części

²⁶ CHAPEAUROUGE 2014, s. 204–205; STEFAŃSKI 2013, s. 107.

²⁷ *Panie, stałeś się nam ucieczką z pokolenia na pokolenia*, Księga psalmów 90 (dawniej 89), *Pismo Święte*, 1962.

znajduje się napis: *Durch des Grabes Nacht führt uns Gott zum Lichte*²⁸. Podstawa obelisku jest niewidoczna gdyż została zarośnięta przez bluszcz, ale można przypuszczać, że jest to bliźniaczy pomnik w stosunku do nagrobka Johanna Gothella i Anny Amalii Krusche, na co wskazuje jego część górna. W dolnej partii znajduje się inskrypcja: *Das Gedächtnis der Geretchen bleibt im Segen. Spr. 10.7*²⁹. Podobny do nich jest nagrobek Rudolfa i Florentyny Wittke, sygnowany przez firmę „Fiebiger & Frantz” z Łodzi³⁰. Widoczne są na nim ślady po dwóch usuniętych medalionach, ujętych w rysunek liści palmowych. Na dolnej części obelisku widnieje fragment pieśni: *Frommer Herzen Edelhaten, Leben über Graber fort, und der Tugend golden Saaten reifen hoher Ernten dort*³¹.

Grób rodziny Preiss (Gustava Preissa) wyróżnia się swoją formą – tylko tablica epitafijna ma wydłużoną formę obelisku z czerwonego piaskowca. Obok epitafium wyrzeźbiono gałąź palmową – symbol zwycięstwa nad grzechem. Na postumencie mieści się wykusz – donica o diamentowym kształcie. Po obu stronach głównej części pomnika znajduje się mur, wykonany z tego samego materiału i ozdobiony ornamentem plecionkowym.

Kolejną grupą nagrobków o pionowej kompozycji są pomniki w kształcie ułamanej kolumny, która jest symbolem zakończonego przedwcześnie życia³². Na pabianickim cmentarzu znajdują się dwie realizacje tego typu – nagrobek Hermana Lentza, kolumna z czerwonego granitu na postumencie z piaskowca oraz nagrobek Johanne Rosine Krusche. Tę drugą kolumnę zdobi wiszący na wstążce wieniec róż. Róże mogą być tutaj nawiązaniem do imienia zmarłej, chociaż kwiaty symbolizują też ulotność życia. Pod epitafium znajduje się inskrypcja: *Das Leben endet, die Liebe nie*³³.

---

²⁸ *Przez noc grobów prowadzi nas Bóg ku światłu* (tłum. autorki).

²⁹ *Pamięć sprawiedliwego chwalebna*, Księga przypowieści 10.7, *Pismo Święte*, 1962.

³⁰ Przedsiębiorstwo Augusta Fiebigera było drugą wielką firmą kamieniarską w Łodzi. Zostało założone w 1884 r. i mieściło się na ulicy Cmentarnej 11/64a, niedaleko firmy Urbanowskich. W latach 1896–1905 August Fiebiger był w spółce z Richardem Frantzem, a firma funkcjonowała pod nazwą „Fibiger & Frantz”. Jednocześnie Fiebiger prowadził spółkę z synem pod nazwą „Fiebiger & Sohn” i trzecią „Fiebiger & Co.”. W roku 1905, po śmierci Augusta Fiebigera, firmę przejął jego syn, Alfred. W 1911 r. Alfred sprzedał przedsiębiorstwo Hermannowi Pfitznerowi. Przeniósł się do Kalisza, gdzie otworzył nową firmę, funkcjonującą do 1945 r. Hermann Pfitzner prowadził zakład do śmierci w roku 1923, i działał on pod nazwą Hermann Pfitzner aż do wybuchu II wojny światowej. Na pabianickim cmentarzu znajdują się jeszcze inne realizacje firmy: nagrobek rodziny Prodohl, Romana i Amelii Biedermanów, obecnie Ludwisiak. Zob. DOMINIKOWSKI 2004, s. 104–106.

³¹ *Nabożne serca trwają w szlachetności, życie przewycięża groby, a cnota przynosi obfite plony złotych nasion* (tłum. autorki).

³² DOBROWOLSKI 1974, s. 83–84; FEUILLET 2006, s. 55; STEFAŃSKI 2013, s. 102.

³³ *Życie się kończy, miłość nigdy* (tłum. autorki).

9. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Nagrobek Johann Rosine Krusche. Fot. D. Gwarda

Na pabianickim cmentarzu jest kilka nagrobków wykorzystujących rzeźby figuralne, które prezentują wysoką wartość artystyczną, a część z nich sygnowana jest przez uznanych rzeźbiarzy. W otoczeniu nagrobków rodziny Kuroczyńskich stoi rzeźba przedstawiająca kobietę opartą o ścięty pień drzewa – tak jak ułamana kolumna, ścięty pień jest symbolem przedwczesnej śmierci. Kobieta ubrana jest w antyczną szatę, w lewej ręce trzyma zwój – symbol praw boskich³⁴. Na pniu drzewa wisi wieniec laurowy – symbol zwycięstwa nad śmiercią. Według kart ewidencyjnych nie jest to pierwotne miejsce rzeźby – została przeniesiona z nagrobka Marie Auguste Kindler.

Nagrobek Bertolda i Matyldy Czerkaskich jest jedynym zabytkowym nagrobkiem z figurą anioła. Rzeźba nie jest niestety w nienaruszonym stanie – ma ułamaną prawą dłoń. W lewej dłoni trzyma gałąź palmową, symbolizującą udział w życiu

³⁴ KOPALIŃSKI 1991, s. 176–179.

10. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Nagrobek Lotty Krusche. Fot. K. Stefański

wiecznym, zwycięstwo nad grzechem³⁵. Rzeźba jest sygnowana, autorem jest znany łódzki artysta Ludomir Wąsowski³⁶.

Nagrobek Emilie i Rudolfa Budzińskich to rzeźba przedstawiająca Chrystusa Miłosiernego z biskwitu na postumencie z czarnego granitu. Według karty ewidencyjnej był on niegdyś otoczony betonowymi, ośmiokątnymi w przekroju słupkami,

³⁵ CHAPEAUROUGE 2014, s. 216–217; TAYLOR 2006, s. 267.

³⁶ Ludomir Wąsowski urodził się w 1862 r. w Łodzi. Uczył się w rzeźbiarskiej pracowni Pruszyńskiego. Studiował również za granicą. Jego debiut miał miejsce w 1887 r., w Salonie Krywulta, gdzie wystawił rzeźbę pt. „Góral”, naturalnej wielkości. W 1890 r. powrócił do Łodzi i otworzył własny warsztat. Do jego słynniejszych sepulkralnych dzieł należą: posąg Juliusza Heinzla i popiersie Ignacego Kosobudzkiego znajdujące się na łódzkim cmentarzu, medalion z portretem aktorki Anieli Wyrwiczówny (na Powązkach), nagrobek Ludomira Lukenbacha (Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Warszawie). Był też twórcą dekoracji willi Juliusza Kunitzera przy ul. Spacerowej w Łodzi i rzeźb św. Stanisława i św. Wojciecha dla łódzkiego kościoła Podwyższenia Świętego Krzyża. Na początku XX wieku wyjechał na kilka lat do Rosji, a po powrocie został profesorem w szkole rzemiosł Muzeum Rzemiosł i Sztuki Stosowanej w Warszawie. Jednym z jego uczniów był Henryk Glincestein. Zob. KWIATKOWSKA 1995, s. 333.

połączonymi metalowymi rurkami (nie zachowały się). Na postumencie widnieje napis: *Gott ist der unser Ziel – befund uns gnädig wieder zu sich nimmt*³⁷. Renowacji dokonano w 2012 roku³⁸.

Spośród nagrobków figuralnych wyróżnia się pomnik Lotte Krusche. Wykonany został z białego marmuru. Niestety nie jest sygnowany, lecz niewątpliwie jest to dzieło dobrego artysty. Rzeźba jest realistyczna, o doskonałych proporcjach. Przedstawia kobietę w powłóczystej długiej szacie. Żałobnica opiera się lewym ramieniem o podstawę krzyża, na której wyryto epitafium. Na krótszym ramieniu krzyża znajduje się inskrypcja: *Die Liebe höret nimmer auf!*³⁹ Całość otoczona jest niskim, kutym płotem. Pomnik został odrestaurowany w 2009 roku.

Najczęściej spotykaną formą nagrobka na pabianickim cmentarzu jest krzyż na postumencie. Ten typ nagrobka był szczególnie popularny na przełomie XIX i XX wieku. Prezentują go choćby nagrobki Johanna Gottlieba i Katharine Krusche, na których znajduje się krzyż z ramionami w typie *pattée* lub krzyża gemmowego. Obok niego mieści się nagrobek Adolpha Kruschego, z tego samego materiału i o podobnych proporcjach, ale z krzyżem ozdobnie profilowanym. Jest on sygnowany: „Fiebiger & Frantz”. Krzyż Emila Budzińskiego wykonano z białego marmuru. Nagrobek był poddany konserwacji w 2013 roku. Zachowano część postumentu, na którym widać częściowo zatarty napis – można odczytać słowo *Gnadenfeld* – to nazwa przysiółka Braci Morawskich przy wsi Pawłowiczki, w województwie opolskim.

Grób rodziny Prodohl, jest obecnie całkowicie porośnięty bluszczem – jego czytelny wizerunek zachował się na zdjęciu z karty ewidencyjnej. Nagrobek wykonano w stylu neogotyckim, tablica epitafijna jest ujęta w ramkę zakończoną oślim łukiem z maswerkami, nad nim na daszkowym postumencie znajduje się profilowany krzyż. Jest sygnowany: „Fiebiger & Frantz”. Pomnik rodziny Keil wykonany został w pracowni Antoniego Urbanowskiego. Na wieloczołowym postumencie znajduje się krzyż w typie koptyjskim⁴⁰. Na zwieńczeniu postumentu, pod krzyżem, wyryte są makówki⁴¹.

Pomnik Heinricha Hadriana (zm. 1884) zdobi dużych rozmiarów, ażurowy żeliwny krzyż typu jerozolimskiego, który w 1885 roku wykonała łódzka Fabryka Kas

³⁷ *Bóg jest naszym celem – odnajdź nas i zabierz łaskawie z powrotem* (tłum. autorki).

³⁸ *Odnawiają pomniki na pabianickim cmentarzu*. <http://www.pabianice.naszemiasto.pl/artukul/zdjecia/odnawiaja-pomniki-na-pabianickim-cmentarzu,1516711,galop,3285837,t,id,tm,zid.html> [dostęp: 20.11.2018].

³⁹ *Miłość nie kończy się nigdy* (tłum. autorki).

⁴⁰ Motyw koła wpisany na przecięciu ramion jest tutaj znakiem doskonałości.

⁴¹ Mak był wykorzystywany również w rytuałach pogańskich związanych ze śmiercią – płatki maków sypane były na groby tych, którzy mogliby chcieć z nich wychodzić nocą. Ziarenka maku sypane do grobu miały zapewnić zajęcie duszom i utrzymać je w środku. Spożywanie maku było początkiem dla zmarłych; ROŻEK 2010, s. 245.

11. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Nagrobek Heinricha Hadriana. Fot. K. Stefański

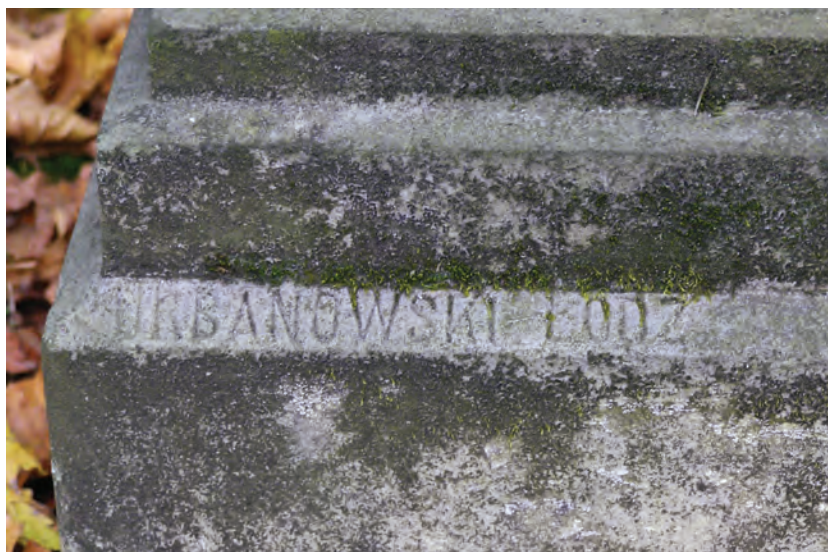
Ogniotrwałych Karola Adolfa Zinkego⁴². Postument z piaskowca wykonał zakład Antoniego Urbanowskiego, o czym informuje sygnatura umieszczona na cokolicu. Identyczny krzyż znajduje się na cmentarzu przy ul. Ogrodowej w Łodzi na nagrobku rodzin Lodwich-Brzószkowskich i Lodwich-Jackowiak⁴³.

Popularną formą nagrobków były krzyże na postumentach z polnych kamieni, które nawiązywały do krzyży przydrożnych. Ten typ reprezentuje grób Romana i Amelii Biedermanów (obecnie wśród grobów rodziny Ludwisiak), wykonany z piaskowca. Kształt postumentu imituje po części przydrożną kapliczkę z dwuspadowym dachem. Na nim znajduje się z kolei podstawa krzyża imitująca stos kamieni. Na podstawie wyrzeźbiona jest otwarta księga leżąca na liściu palmowym. Pod krzyżem wyrzyto kielich, symboliczny obraz Eucharystii, a sam krzyż oplata winorośl, symbol Chrystusa i jego Męki⁴⁴. Na nagrobku znajduje się sygnatura: „A. Fiebiger”.

⁴² *Kronika Łódzka*, „Dziennik Łódzki”, 1885, nr 107, s. 2.

⁴³ DOMINIKOWSKI 2004, s. 249.

⁴⁴ FEUILLET 2006, s. 52; CHAPEAUROUGE 2014, s. 142–143; TAYLOR 2006, s. 270–271.

12. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Nagrobek Heinricha Hadriana – część cokołowa z sygnaturą zakładu A. Urbanowskiego. Fot. K. Stefański

Identyczną formę jak grób Biedermanów ma nagrobek rodziny Kolbe – na kartach otwartej księgi wyryto cytaty, obecnie jedynie w niewielkim stopniu czytelny: *Christus...* Tablica epitafijna jest stosunkowo nowa, pierwotnie były tam nazwiska Karla i Anny Kolbe.

Grób rodziny Duda ma również bogatą ornamentykę. Dodatkowo otaczają go dwie stele na postumentach imitujących ścięte pnie dębów, na których wyryto gałązki z żółędziami. Gałązki wyryto także na tablicach epitafijnych, flankując umieszczony w zwieńczeniu kwiaton. Taka forma, z uciętymi odnogami, wykorzystywana jest w przypadku krzyży odwołujących się do motywu drzewa życia. Dąb jest symbolem życia wiecznego, w powiązaniu z Męką krzyżową zaś drzewem życia – zgodnie z tradycją to z niego wykonano krzyż, na którym ukrzyżowano Chrystusa⁴⁵.

Na cmentarzu spoczywają pabianiccy pastorzy: Gottlob Daniel Biedermann, Rudolf Schmidt i Wilhelm Zimmer – ich nagrobki wykorzystują najpopularniejszy typ krzyża na postumencie. Nagrobek pastora Gottloba Daniela Biedermanna ma prostą formę – na czworobocznej podstawie znajduje się krzyż bez zdobień, ornament roślinny pojawia się nad półkolistą zakończoną tablicą epitafijną z piaskowca. Pod krzyżem wyrzeźbiono gałąź na otwartej księdze, co może być odniesieniem do Pisma Świętego⁴⁶. Z kolei nagrobek pastora Rudolfa Schmidta to postument

⁴⁵ Dąb jest symbolem powiązany ze śmiercią także u Słowian, jako drzwi wiodące do nieba. Por. ROŻEK 2010, s. 245–246.

⁴⁶ Daniel Gottlieb Biedermann urodził się w 1804 r. w Zdunach. Jego rodzicami byli Samuel Gottlieb, z zawodu młynarz, i Anna Zuzanna z Rothertów. Studiował na Uniwersytecie Warszawskim,

z czarnego marmuru z metalowym krzyżem o układzie podobnym do krzyża koptyjskiego, z ozdobnymi wolutami i zakończony gałkami. Elementy między ramionami w krzyżu nawiązują do gwoździ – jako symbolu Męki Pańskiej⁴⁷. Pierwotnie otoczony był jedynie niską podmurówką, obecnie znajduje się przed nim płyta z lastriko⁴⁸. Nagrobek pastora Wilhelma Zimmera jest ozdobnym profilowanym krzyżem na postumencie z czarnego granitu, z półkolistym ornamentem w dolnej części. Nie zachował się medalion na zdjęcie w górnej części⁴⁹.

Kończąc część dotyczącą wartości artystycznych nagrobków pabianickiego cmentarza, wspomnieć trzeba o obiekcie znajdującym się już poza jego terenem, ale przylegającym do niego i tworzącym z nim całość. Jest to kaplica grobowa-mauzoleum rodziny Kindlerów, położona na działce znajdującej się tuż przy wejściu głównym na cmentarz, na wyodrębnionym terenie, otoczonym odrębnym murem. Zbudowana została dla Ludwika Kindlera, syna Rudolfa Kindlera – założyciela pabianickich zakładów wyrobów wełnianych i półwełnianych, które przyniosły rodzinie fortunę. Kindlerowie należeli (obok Kruschów i Enderów) do najbardziej znaczących fabrykanckich rodów Pabianic. W 1904 roku Zofia Kindler, wdowa po zmarłym Ludwiku, podjęła decyzję o ufundowaniu mężowi mauzoleum. W 1907 roku został zatwierdzony plan, wykonany przez znaną łódzką firmę architektoniczno-budowlaną „Wende i Klause”, a prace budowlane zakończyły się dwa lata później. Wtedy to przeniesiono do Pabianic szczątki Ludwika Kindlera, który zmarł w Żytawie (Zittau na Łużycach).

Budynek zbudowano na planie prostokąta, z półkolistą absydą od południa i czterema narożnymi wieżami-ryzalitami. Zarówno główną bryłę budynku, jak i wieże przykryto kopulastymi dachami. Styl budowli to połączenie form

---

w Szkole Rządowej w Berlinie, a także teologię na Uniwersytecie w Doparcie. Ożenił się z Emilią z Secketów. Miał piątkę dzieci: Teodora, Eugeniusza, Adolfa, Paulinę i Kornelię; ADAMEK/NOWAK 2005, s. 365–366.

⁴⁷ GIGLEWICZ 2011, s. 67–69.

⁴⁸ Rudolf Schmidt urodził się w 1861 r. w Płocku. Studiował teologię w Doparcie. W 1887 r. został wikariuszem w kościele Św. Jana w Łodzi. W 1891 r. został proboszczem w parafii w Iłowie, a następnie objął posadę proboszcza w Pabianicach. Opublikował kilka książek: *Ehret sie halten alles, was ich euch befohlen habe. 30 Katechesen über biblische Abschnitte*, Warszawa 1905; *Predigten über die neuen Eisenacher Evangelien der Sonn – und Festtage des Kirchenjahres*, 1911; *Bericht über Entstehung, Entwicklung und gegenwärtigen Stand wie auch Tätigkeit der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Pabianice während des Jahres 1904*. W okresie międzywojennym był redaktorem parafialnego pisma „Wach auf!”. Jego żoną była Jenny z Wolfów, córka zgierskiego przemysłowca. Mieli szóstkę dzieci: Margaretę, Elli, Johannę, Edith, Elisabeth i Helmuta. Zmarł w 1938 r. Zob. ADAMEK 1997, s. 367–372.

⁴⁹ Wilhelm Zimmer urodził się w Aleksandrowie Łęczyckim (obecnie Łódzki) w 1831 r. Jego rodzicami byli Adam Zimmer i Joanna z Pflugów. Studiował teologię na Uniwersytecie w Doparcie. W 1864 r. został pastorem w Pabianicach. W latach siedemdziesiątych XIX w. założył ogród spacerowy przy ulicy Zamkowej. Otworzył kilka szkół elementarnych na terenie gminy. Został odznaczony orderem za zasługi dla szkolnictwa. Zrezygnował z obowiązków pastora z powodu choroby oczu. Zmarł dwa lata później, w 1898 r. Zob. ADAMEK 1997, s. 366–367.

13. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Kaplica grobowa-mauzoleum rodziny Kindlerów, stan przed renowacją. Fot. E. Grochowska

14. Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Pabianicach. Kaplica grobowa-mauzoleum rodziny Kindlerów – witraż we wnętrzu. Fot. E. Grochowska

modernizujących i późnosesesyjnych, w czym można dopatrzeć się wpływów secesji wiedeńskiej. W budowli widać również rozwiązania historyzujące (zamknięcie wejść do krypt łukami ostrymi), a także wpływy orientalne w samej kompozycji wyniosłej sylwetki, z bryłą główną flankowaną przez cztery narożne wieże. Ozdobą wnętrza kaplicy są secesyjne witraże z pełnymi uroku przedstawieniami aniołów trzymających opuszczone pochodnie, symbol zgasłego życia. Wykonał je warsztat Richarda Schleina z Żytawy⁵⁰. Mauzoleum wraz ze swoim wystrojem wewnętrznym zostało w roku 1998 wpisane do rejestru zabytków⁵¹.

Cmentarz pabianicki jest cennym świadectwem epoki przemysłowego rozwoju miasta i znaczącym zespołem dzieł sztuki sepulkralnej, zasługującym na większą dbałość i szersze zainteresowanie. Znajdują się tutaj nagrobki odzwierciedlające najpopularniejsze tendencje w sztuce sepulkralnej XIX i początku XX wieku. Odnajdujemy na nim cenne realizacje wykorzystujące motywy neogotyckie, neoklasyczne czy modernistyczne, a także motywy zaczerpnięte z antyku czy symboliki romantyzmu. Wiele z nich odznacza się dużym kunsztem wykonania, mimo że najczęściej powielają wzorce popularne w okresie swojego powstania (choćby wzorzec Chrystusa Miłosiernego czy forma krzyża na postumencie). Cmentarz skupia w mniejszej skali zjawiska widoczne na wielkich nekropoliach. Nagrobki fabrykanckie świadczą o wysokim statusie i bogactwie zmarłych – dość wspomnieć imponujące mauzoleum Kindlerów oraz Enderów i pole grobowe rodziny Krusche. Część nagrobków znajdujących się na omawianym cmentarzu powstała w cieszących się dużą renomą łódzkich zakładach Urbanowskiego i Fiebigera, a najpiękniejsze przedstawienia figuralne sygnowane są przez uznanych rzeźbiarzy, jak Ludomir Wąsowski czy wybitny niemiecki artysta Johannes Schilling.

Bibliografia

Opracowania

ADAMEK 1997 – Robert Adamek, *Krusche, Ender, Kindler, Królowie bawełny w Pabianicach w XIX–XX w. Informator do wystawy*, Pabianice 1997.

ADAMEK/NOWAK 2005 – Robert Adamek, Tadeusz Nowak, *650 lat Pabianic. Studia i szkice*, Łódź 2005.

BADZIAK/CHYLAK/ŁAPA 2014 – Kazimierz Badziak, Karol Chylak, Małgorzata Łapa, *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 r.*, Łódź 2014.

---

⁵⁰ GROCHOWSKA/STEFANŃSKI 2011, s. 181–183.

⁵¹ Decyzja w sprawie wpisania dobra kultury do rejestru zabytków z 16 grudnia 1998 r.

- BARUCH 1903 – Maksymilian Baruch, *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne. Monografia historyczna dawnych dóbr kapituły krakowskiej w sieradzkim i łączyckim*, Warszawa 1903.
- CHAPEAUROUGE 2014 – Donat de Chapeaurouge, *Symbole chrześcijańskie*, Kraków 2014.
- DOBROWOLSKI 1974 – Tadeusz Dobrowolski, *Rzeźba neoklasyczna i romantyczna w Polsce*, Wrocław 1974.
- DOMINIKOWSKI 2004 – Jan Dominikowski, *Nekropolia Łodzi Wielkoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ulicy ogrodowej – dzieje i sztuka 1854–1945*, Łódź 2004, s. 97–104.
- DOPART 2008 – Alicja Dopart, *Stary Cmentarz Katolicki w Pabianicach 1824–2004*, Pabianice, 2008, s. 28.
- FEUILLET 2006 – Michel Feuillet, *Leksykon symboli chrześcijańskich*, Poznań 2006.
- GIGLEWICZ 2011 – Edward Giglewicz, *Formy krzyża*, [w:] *Krzyż* (Biblioteka Encyklopedii katolickiej, 6), red. Elżbieta Kasjaniuk, Lublin 2011.
- GROCHOWSKA/STEFAŃSKI 2011 – Ewa Grochowska, Krzysztof Stefański, *Kaplica grobowa Kindlerów w Pabianicach i witraże Richarda Schleina*, [w:] *Witraże secesyjne: tendencje i motywy*, red. Tomasz Szybisty, Kraków 2011, s. 176–187.
- HECKERT 2011 – Harry Heckert, *Die chronik der Evangelisch-Augsburgischen Gemeinde zu Pabianice*, Castrop Rauxel 2011.
- KIRSCH 2012 – Piotr Kirsch, *Dzieje Parafii ewangelicko-augsburskiej św. Piotra i Pawła w Pabianicach w latach 1914–1939*, Łódź 2012.
- KOPALIŃSKI 1991 – Władysław Kopaliński, *Słownik Symboli*, Warszawa 1991.
- KOTULA/KRAKOWSKI 1980 – Adam Kotula, Piotr Krakowski, *Rzeźba XIX wieku*, Kraków 1980.
- KWIATKOWSKA 1995 – Maria Irena Kwiatkowska, *Rzeźbiarze Warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Pismo Święte* 1962 – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, w przekładzie polskim W.O. Jakuba Wujka S. J., Kraków 1962.
- Przedsiębiorstwo* 2013 – *Przedsiębiorstwo Antoniego i Józefa Urbanowskich. Rodzina, dzieło twórcy*, red. Katarzyna Kuropatwa-Pik, Marcin J. Szymański, Cezary Pawlak, Łódź 2013.
- ROŻEK 2010 – Michał Rożek, *Idee i symbole sztuki chrześcijańskiej*, Kraków 2010.
- STEFAŃSKI 2000 – Krzysztof Stefański, *Zakład Antoniego Urbanowskiego – przyczynek do dziejów sztuki łódzkiej przełomu XIX i XX w.*, [w:] *Sztuka w Łodzi. Materiały sesji naukowej zorganizowanej z okazji 45 rocznicy łódzkiego Oddziału Stowarzyszenia Historyków Sztuki w 575 rocznicę nadania Łodzi praw miejskich 4–5 czerwca 1998*, Łódź 2000, s. 47–62.
- STEFAŃSKI 2013 – Krzysztof Stefański, *Twórczy dorobek zakładu Antoniego Urbanowskiego – działalność na polu sztuki sepulkralnej i sakralnej oraz budownictwa*, [w:] *Przedsiębiorstwo* 2013, s. 95–134.
- TAYLOR 2006 – Richard Taylor, *Przewodnik po symbolice kościoła*, Warszawa 2006.
- „Weg und Ziel” – „Droga i Cel”, nr 6, czerwiec 2009, s. 6.
- WOŹNIAK 1995 – Krzysztof Woźniak, *Protestanci Pabianiccy (Do 1914 r.). Szkic do portretu*. [w:] „Pabianicana 3”, Pabianice 1995, s. 63–66.

Netografia

- <http://pabianice.naszemiasto.pl/artukul/zdjecia/odnawiaja-pomniki-na-pabianickim-cmentarzu,1516711.galop,3285837,t,id,tm,zid.html> [dostęp: 20.11.2018].
- <http://www.museum-mittweida.de/johannes-schilling-haus/> [dostęp: 20.11.2018].
- <http://www.pabianice.luteranie.pl> [dostęp: 20.11.2018].
- <https://schilling-association.org/index.php/joh-schilling-en.html> [dostęp: 20.11.2018].

The Evangelical-Augsburg Cemetery in Pabianice – history and analysis of artistic values

The Evangelical-Augsburg Cemetery in Pabianice was founded in the beginnings of the Lutheran parish. Lutherans were founders of the textile industry and they contributed to development of the city. Their cemetery is a place of eternal rest for the members of the wealthiest families of Pabianice. Their social status and fortune is visibly reflected on their graves. The gravemarkers have high artistic values and were made by best sculptural companies and acclaimed artists – such as Johannes Schilling, the professor of Fine Arts Academy from Dresden, who created the statue of Christ on the grave of Krusche family. Most of the realizations were made by local companies and most of the gravemarkers with signatures were made by company of Antoni Urbanowski and Fiebigier & Frantz from Łódź. This is a reason why we can find some identical gravemarkers on the cemetery on Ogrodowa street in the near city. In the Lutheran cemetery there are realisations of most popular themes and styles in sepulchral art of XIX and XX century and many types of gravemarkers such as stellas, cip-puses, aediculas, broken columns, obelisks or the most popular – simple or stylized crosses. Even though they were often designed for serial production, they are still beautiful piece of craft and important sign of the past.

Keywords: Cemetery, Lutherans, Evangelical-Augsburg, Pabianice, Krusche, Ender, Kindler